CASTRUL LEGIONAR DE LA POTAISSA (TURDA). 45 DE ANI DE CERCETĂRI ARHEOLOGICE

MIHAI BĂRBULESCU

REZUMAT:

Studiul de sinteză înfățișează situația cercetării arheologice în castrul legiunii V Macedonica de la Potaissa (astăzi Turda, România) desfășurată sistematic începând cu anul 1971. Castrul legiunii V Macedonica a funcționat din jurul anului 170 până la abandonarea Daciei. Au fost cercetate elementele de fortificare, *porta decumana*, bastioane de colț și de curtină, drumurile principale. Au fost cercetate exhaustiv *principia* și băile legiunii, iar parțial cazărmile cohorței *milliaria*, ale unor *cohortes quingenariae* și un complex de *horrea*. Castrul de la Potaissa se înscrie foarte bine în seria castrilor legionare construite ori refăcute sub Marcus Aurelius.

O variantă a acestui text a apărut în limba engleză în volumul *Visy 75. Artificem commendat opus. Studia in honorem Zsolt Visy* (eds. G. I. Farkas, Réka Neményi, M. Szabó), Pécs, 2019, p. 52-69.

ABSTRACT: THE LEGIONARY FORTRESS AT POTAISSA (TURDA). 45 YEARS OF ARCHAEOLOGICAL RESEARCH

This summary report offers an overall incursion into the state of research, as well as the systematic archaeological investigations undergone throughout the years at the legionary fortress of Legio V Macedonica from Potaissa (nowdays Turda, Romania), starting with the year 1971. The legionary fortress had functioned between approximately AD 170 and until the Roman withdrawal. Investigations have focused on the main defense elements, the western gate (*porta decumana*), the corner bastions, as well as the main roads of the fortress. The headquarters (*principia*) and the Roman baths have been fully researched, while the barracks of *cohors I miliaria*, some of the *cohortes quingenariae*, as well as the *horrea* complex have been partially investigated. All the results lead to the conclusion that the legionary fortress at Potaissa can be attributed to the series of fortresses built or rebuilt under the emperor Marcus Aurelius.

A variant of this paper appeared in English in the volume *Visy 75. Artificem commendat opus. Studia in honorem Zsolt Visy* (eds. G. I. Farkas, Réka Neményi, M. Szabó), Pécs, 2019, p. 52-69.

CUVINTE CHEIE: Potaissa, legiunea V Macedonica, castru legionar, *principia*, terme.

KEYWORDS: Potaissa, legio 5th Macedonica, legionary fortress, *principia*, Roman baths.

Castrul legiunii a V-a Macedonica de la Potaissa a funcționat din jurul anului 170 până la retragerea armatei romane din Dacia, în vremea lui Gallienus ori sub Aurelian. Deși urmele castrului au fost totdeauna vizibile la suprafața terenului, cercetarea arheologică a debutat târziu, abia în 1958, cu un sondaj la bastionul sud-estic al fortificației¹. Din 1971 cercetările în castru s-au desfășurat fără întrerupere până în 2016², cărora li s-a adăugat un sondaj în 2019. În acest interval s-au executat cercetări arheologice și în orașul Potaissa³.

¹ Crișan 1961, 431-439.

² Prezentări generale ale castrului: Bărbulescu 1991, 22-30; Bărbulescu 1994, 195-214; Bărbulescu 1997; Bishop 2012, 109-110.

³ Bărbulescu 1994 a.

Castrul este situat pe un platou (cota absolută 371 m), mai ridicat cu vreo 30 m față de zona centrală a orașului antic, situată la sud-est de castru (Fig. 1-2). Castrul are forma unui dreptunghi orientat cu laturile lungi pe direcția NV – SE (fig. 3). Cele mai recente măsurători ale castrului, din toamna anului 2019, după ce s-a putut preciza mai corect poziția incintei estice (prin cercetările colegului Dan Matei), au dat suprafața interioară (fără grosimea zidurilor de incintă) de 580 x 408 m, adică 23,66 ha (considerând că forma castrului ar fi un dreptunghi perfect). Vechile măsurători erau 573 x 408 m, adică 23,37 ha⁴.

Castrul se înscrie perfect în seria de caastre construite în perioada războaielor marcomanice de Legiunea II Italica și Legiunea V Macedonica. Legiunea II Italica fusese înființată de Marcus Aurelius în anul 165. În anii următori legiunea își construiește primul castru, la Ločica, lângă Celeia (Pannonia Superior). După 168 Legiunea V Macedonica este adusă de la Troesmis (Moesia Inferior) la Potaissa. Pe la 173 Legiunea II Italica e mutată la Albing (Noricum). În ultimul deceniu al secolului al II-lea Legiunea II Italica construiește castrul de la Lauriacum (Noricum), de data aceasta forma nemaifiind rectangulară, iar suprafața ceva mai mică (21,45 ha)⁵.

Cele trei caastre (Ločica, Potaissa, Albing) au, practic, aceeași suprafață:

Ločica 543 x 435,5 m (23,64 ha)

Potaissa 580 x 408 m (23,66 ha)

Albing 568 x 412 m (23,40 ha)

Mai mult, la Potaissa și Albing chiar și lungimea laturilor este foarte asemănătoare. Este evident că s-a aplicat un plan standardizat, elaborat în birourile centrale ale armatei romane, respectat în anii 166-173. De altfel, la Potaissa s-a observat că forma castrului este un dreptunghi de temă $\sqrt{2}$ (408 m x 1,4142 = 577 m), iar clădirea de comandament (*principia*) are forma unui dreptunghi (124,60 – 125 m x 71,80 – 72,60 m) de temă $\sqrt{3}$ (72,20 m x 1,732 = 125 m). Punctul gromei (care nu poate fi stabilit cu exactitate, dar îl considerăm la intrarea în *principia*) marchează pe axul lung al castrului secțiunea de aur (364 m : 216 m = 1,685), în condițiile în care numărul de aur $\phi = 1,618$ ⁶.

Incinta, porți și turnuri⁷. Din incinta castrului de la Potaissa se păstrează doar temelia, groasă de 1,70 – 2 m, construită în tehnica *opus incertum*. Elevația zidului de incintă era construită – cel puțin paramentul exterior – din blocuri fasonate (*opus quadratum*), din care câteva s-au găsit căzute spre exteriorul zidului. Complet cercetat a fost **bastionul din colțul nord-vestic**, cu formă ușor trapezoidală, racordând laturile castrului printr-o curbă cu raza de 18 m. Laturile de est și vest ale bastionului erau lungi de 5,30 – 5,50 m, iar latura dinspre interiorul castrului era lungă de 11,40 m. Suprafața interioară a bastionului este de 33 m². S-a constatat o refacere a bastionului, prin îngroșarea zidurilor. Un **singur șanț** înconjoară fortificația, larg de 12 m, săpat în forma literei V, cu adâncimea maximă de 2,75 – 3 m. Porțile *praetoria* și *decumana* se află la mijlocul laturii de est, respectiv vest, a castrului. Porțile *principales* împart laturile lungi ale castrului în raportul de aur ϕ menționat mai sus. A fost complet cercetată **porta decumana** flancată de două turnuri rectangulare (8,95 x 6,25-6,80 m turnul nordic, 9,10 x 6,25 m turnul sudic, dimensiuni prin exterior). Cele două turnuri înaintază spre vest față de linia incintei cu 3,25 m. Spre spațiul porții turnurile au câte două contraforturi. În interiorul turnurilor există două nivele de călcare. Deschiderea porții, între turnuri este de 12,50 m. *Porta decumana* de la Ločica are deschiderea de 13,20 m⁸. În centrul porții se află un zid median (*spina*), lung de 6,30 m și gros de 2,95 m, care împărțea poarta în două culoare, aproape egale. Prin jumătatea nordică trecea drumul de acces în castru, lat de 4,90 m. Culoarul nordic pare să fi fost barat de un zid, ulterior a fost redeschis și drumul refăcut. Este posibil ca închiderea porții să fi survenit în vremea războaielor carpice ale lui Filip Arabul, redeschiderea având loc sub Decius (?). La Brigetio, castru reconstruit sub Marcus Aurelius, *porta decumana* și porțile *principales* erau împărțite prin *spina*⁹, iar turnurile porții *praetoria* sunt foarte asemănătoare cu turnurile de la Potaissa¹⁰. Un singur **turn de curtină** a fost cercetat pe latura vestică, situat la jumătatea distanței dintre *porta decumana* și colțul nord-vestic al castrului. Avea dimensiunile 6,90 x 6-6,25 m (prin exterior). Nu știm câte turnuri de curtină existau. Este probabil ca pe laturile scurte să fi fost câte șase turnuri, ca la Ločica și Albing¹¹.

4 Bărbulescu 1987, 98.

5 Winkler 1971, 85-107; Kandler, Vetters 1986, 92-109; Ployer 2013, 34-37; Groh 2018, 59.

6 Potrivit măsurătorilor anterioare (354 m : 219 m = 1,616), secțiunea de aur era aproape perfectă. Bărbulescu 1987, 173-188; Bărbulescu 2004, 17-31.

7 Bărbulescu 1987, 106-118.

8 Kandler 1979, 190.

9 Számadó, Borhy 2003, 77.

¹⁰ Bechert 1971, 249.

¹¹ Kandler, Vetters 1986, 107.

Figura 1. Castrul legionar de la Potaissa. Vedere generală (după Bărbulescu et al. 2019).

Figura 2. Castrul legionar de la Potaissa. Fotografie (Toma Bărbulescu) și plan.

Figura 3. Castrul legionar de la Potaissa. Plan (2019).

Drumuri¹². *Via principalis* este lată de 7 - 10 m. *Via praetoria* este lată de 5,5 – 9,30 m. Drumurile sunt construite din marnă argiloasă, piatră de râu și pietriș. Nu s-au păstrat decât foarte puține lespezi din stratul superior, iar rigolele se observă cu greutate. Spre drumurile principale edificiile adiacente aveau portice, adânci de 4 m (porticul de la *principia* spre *via principalis* ori porticul intrării în terme spre *via praetoria*). Legătura cu drumul imperial principal și cu drumurile care străbăteau orașul se făcea mai lesnicios prin *porta decumana*, respectiv prin *porta principalis dextra*. În castru era și o rețea de drumuri secundare. De exemplu, clădirea comandamentului este flancată pe laturile de nord, vest și sud de *viae vicinariae* late de 3,5 – 6 m.

Principia¹³ au fost cercetate integral¹⁴. Edificiul comandamentului se află în poziția firească, cu frontul la *via principalis*, centrat pe axul lung al castrului (Fig. 4-5). Edificiul se înscrie într-un dreptunghi, cu laturile de nord și sud (inclusiv porticul exterior estic) lungi de 124,60 - 125 m; lățimea edificiului este de 71,80 m la latura vestică și de 72,60 m la latura estică. Suprafața edificiului este de 0,899 ha, ceea ce înseamnă 3,8 % din suprafața castrului. Ca mărime, *principia* de la Potaissa sunt similare cu cele de la Lambaesis (0,88 ha) și Bonna (0,83 ha), construite în prima jumătate a secolului al II-lea, respectiv după anul 71¹⁵. Numai la Vetera I (castru pentru două legiuni) suprafața comandamentului (1,13 ha) este mai mare decât la Potaissa¹⁶. Nicăieri în castele legionare *principia* nu ocupă un procent atât de mare din suprafața castrului ca la Potaissa.

Principia la Potaissa aparțin tipului cu curte și sală acoperită (*basilica*) dispusă transversal pe curte (Querhalle, Cross Hall)¹⁷ (Fig. 6-7). Latura estică avea un portic spre *via principalis*.

Intrarea în *principia* se făcea prin **groma**, cu dimensiuni și plan stabilite prin sondajul din 2019. Edificiul *groma* (*quadrifrons, tetrapylon*) era situat peste încrucișarea dintre *via principalis* și *via praetoria*, ca la Lambaesis (epoca lui Hadrian), Albing, Lauriacum (a doua jumătate a secolului II), Aquincum (sfârșitul secolului II – începutul secolului III), Dura-Europos (anii 211-212), Palmyra (epoca lui Diocetian), el-Lejjūn (sec. IV)¹⁸, poate și Novae¹⁹. Recent pare să se fi atestat un mic *tetrapylon* în castrul auxiliar de la Romita²⁰. Dacă adăugăm construcțiile („Vorhalle”) care acoperă *via principalis* în dreptul clădirilor de comandament în castele auxiliare din Germania și Raetia, mai rar în Britannia²¹, ori porțile monumentale la intrarea în *principia* din castele legionare de la Noviomagus și Novaesium²², putem concluziona că este foarte probabil ca la toate castele să fi existat fie *groma*, fie acoperirea numai peste *via principalis* în dreptul clădirii de comandament, fie o tratare monumentală doar a intrării în *principia*. Necunoașterea lor este o carență a cercetării arheologice.

Groma de la Potaissa era un edificiu dreptunghiular, lung de aproximativ 35 m, larg de 17,80 m (60 *pedes*) între fundațiile pilonilor și 18,90 m între ziduri. *Groma* acoperea încrucișarea dintre *via praetoria* și *via principalis*, deschiderea din latura estică a clădirii comandamentului și porticele interioare și exterioare ale acesteia. Planul dreptunghiular al gromei se completa spre est cu un spațiu avansat (rezalit, „ressaut”), dreptunghiular, care forma un „porche” („Vorhalle”) peste *via praetoria*. Împreună cu acest spațiu *groma* avea lungimea de aproximativ 40 m (între fundațiile pilonilor exteriori). Spre răsărit se găsea poarta pentru *via praetoria*, largă de cca 8 m (între fundațiile pilonilor) și intrările secundare retrase în plan. Spre vest, la intrarea în curte, se plasa poarta centrală, largă de 7,60 m (la Lambaesis intrarea centrală era largă de 7,08 m²³) și cele două intrări laterale, largi de câte 3 – 3,30 m. Laturile lungi ale gromei erau străpunse de porțile pentru *via principalis*, largi de cca 8,50 m, și de câte trei perechi de porți secundare pentru portice.

Groma diviza latura estică în două aripi. Aripa sudică este formată din încăperile I, J, K, L și M. În primele patru s-a introdus – probabil spre mijlocul secolului al III-lea, când s-au făcut și mici modificări planimetrice – sistemul de încălzire cu hipocaust. În aceste încăperi s-a descoperit o mare cantitate de ceramică, iar în spațiul I exista și o fântână. Este posibil ca în această fază mai târzie a funcționării castrului aici să fi existat o *schola*, cu bucătărie

¹² Bărbulescu 1987, 118-120.

¹³ Bărbulescu 1987, 122-164; Bărbulescu 1990, 821-831; Bărbulescu, Bărbulescu 2004, 27-33; Bărbulescu 2004, 32-57.

¹⁴ Un volum monografic despre *principia* se află în faza finală de elaborare de către colectivul de cercetare.

¹⁵ Petrikovits 1975, 155, 160.

¹⁶ Fellmann 1983, 26.

¹⁷ Fellmann 1958, 163-167.

¹⁸ Fellmann 1958, 171-173; Rakob, Storz 1974, 266; Szirmai 1976, 91-93; Fellmann 1983, 20, 74-75; Gawlikowski 1984, 65-66; Kandler, Veters 1986, 98; Póczy et al. 1986, 398; Lain, Parker 2006, 157; Groh 2018, 59.

¹⁹ Sarnowski 1995, 37-40.

²⁰ Franzen et al. 2004-2005, 165; Cupcea et al. 2018, 19.

²¹ Johnson 1987, 140-146.

²² Fellmann 1983, 20, 48; <http://www.castrum-novaesium.de/EPrincipia.html>.

²³ Rakob, Storz 1974, fig. 9 și pl. 135, 2.

Figura 4. *Principia* și terme (după Bărbulescu et al. 2019).

Figura 5. *Principia* și terme (după Bărbulescu et al. 2019).

și loc de luat masa pentru personalul care lucra în *principia*, așa cum s-a întâmplat și în *principia* de la Novae²⁴. În spațiile M (aripa sudică) și N (aripa nordică) s-au descoperit câte o absidă, adică fundațiile pentru două nișe boltite care se deschideau spre groma. Ulterior s-a renunțat la cele două nișe, fundațiile absidate fiind demantelate și acoperite. În aripa nordică o modificare a survenit prin desființarea peretelui dintre spațiile O și P, creîndu-se o mare sală, de 200 m², care a servit ca depozit. Aici s-au descoperit fragmente din aproape 500 de amfore, aproape toate pentru ulei. Aproape 90 % din amfore aparțin tipului *Dressel 24/Similis*.

Laturile lungi ale clădirii comandamentului sunt formate din câte o amfiladă de încăperi (nr. 1-14 pe latura nordică, nr. 15-28 pe latura sudică, Fig. 7). Încăperea 14, cea mai mare din latura nordică, pare să fi fost încălzită într-o primă fază, funcționând ca *schola* (dovedită inclusiv prin fragmentele epigrafice descoperite aici). În latura sudică cea mai mare încăpere era 15, cu sistem de încălzire introdus mai târziu (poate deodată cu renunțarea la încălzire din spațiul 14). Restul încăperilor din laturile lungi erau neîncălzite. Camerele 3-13 și 16-28 aveau mărimea, prin interior, de 7,10 – 7,40 m x 4,40 – 4,90 m. Ele erau *armamentaria*, nu doar prin materialul arheologic descoperit, ci și prin confirmare epigrafică: în încăperea 15 s-a descoperit un altar dedicat *Genio armamentarii* de către un *custos armorum*²⁵. Până acum, un *genius armamentarii* era atestat doar la Novae, pe un altar dedicat de un *custos armorum* din legiunea I Italica. Altarul fusese descoperit în poziție secundară, reutilizat într-o construcție târzie²⁶, astfel încât nu contribuia la lămurirea poziției depozitului de armament într-un castru. Localizarea depozitului în *principia* părea a fi contrazisă de inscripția de la Lanchester, care făcea distincție între *principia* și *armamentaria*²⁷. Descoperirea din castrul potaissens lămurește chestiunea: depozitul de armament se găsea în *principia*, în laturile lungi ale clădirii. Încăperea încălzită 15 era probabil biroul subofițerilor *custodes armorum*.

Laturile de răsărit, nord și sud ale edificiului de comandament aveau spre curte portice adânci de 3,60 – 4 m (la latura răsăriteană) și 5,30 – 5,40 m (la laturile de nord și sud). Acestea permiteau circulația în toate încăperile, în curte și în *basilica*. Cele două culoare D și D' din latura vestică a edificiului sunt plasate în dreptul porticelor de nord și sud, prin urmare se putea străbate *principia* în lungime numai prin spații acoperite (fig. 7). Porticele de nord și sud sunt lungi de 73 m. După dimensiunile fuserilor de coloană descoperite, coloanele porticelor, cu bază și capitel, aveau o înălțime de 2,60 – 2,80 m.

Curtea (*forum*) măsoară (fără portice) 41,50 x 73 m, ocupând o suprafață de 3029 m². Cu această suprafață pare a fi cea mai mare curte cunoscută în clădirile de comandament din castele legionare, depășind-o chiar și pe cea de la Vetera I (2805 m²). Suprafața mare a edificiului de comandament la Potaissa este determinată tocmai de această suprafață neobișnuit de mare a curții. Dimensiunea de 140 *pedes* (41,40 m) se regăsește în curțile de la Potaissa (41,50 m), Carnuntum (curtea de 41,85 x 37,85 m)²⁸, Lauriacum (curtea de 42 x 48 m)²⁹ etc. În curte s-au descoperit puține lespezi de piatră din pavaj. În colțul sud-estic exista o fântână. S-au găsit fragmente de inscripții onorifice imperiale și fragmente din statui imperiale de bronz aurit.

Spre vest curtea se încheie cu o *basilica*. Lungimea ei (prin interior 69,60 m) este egală cu lățimea întregului edificiu, iar lățimea basilicii este de 16,65 – 16,90 m. În *basilica* se pătrundea din curte prin mai multe porți. Din elementele arhitectonice descoperite s-a putut face reconstituirea porții centrale, largă de 6,12 m³⁰. Din observațiile stratigrafice rezultă existența unor intrări în *basilica* și din porticele curții, corespunzând cu culoarele D și D' din latura vestică a edificiului. Asemenea intrări laterale în *basilica*, spre care duc porticele din curte, se cunosc la Dura-Europos, Chesters, Lambaesis³¹ etc. De la ferestrele basilicii provin fragmente de sticlă de geam.

În *basilica* nu s-au descoperit fundații pentru coloane ori stâlpi. Prin urmare, *basilica* erau uninavată. Se cunosc în caste basilici cu trei nave, ca la Lambaesis (52 x 28 m, din care nava centrală are 14,33 m)³², sau la Isca (*basilica* de 64,40 x 25 m)³³, ori numai cu două nave inegale, ca la Housesteads³⁴. În pofida deschiderii foarte mari, *basilica* de la Potaissa a fost acoperită fără sprijinul intermediar al unor coloane ori stâlpi. Lățimea sa este cu puțin inferioară celor 60 *pedes* (17,74 m) acoperite fără sprijin intermediar, „recordul” stabilit de Vitruvius când a construit nava centrală a basilicii din Fanum³⁵.

²⁴ Sarnowski 2002, 164-165; Sarnowski 2018, 356.

²⁵ Bărbulescu 2012, 90-93.

²⁶ Speidel, Dimitrova-Milčeva 1978, 1551-1552.

²⁷ CIL VII, 446.

²⁸ Kandler 1977, 633.

²⁹ Veters 1977, 363.

³⁰ Bărbulescu 2004, 39-44.

³¹ Fellmann 1958, 134-135, 152; Rakob, Storz 1974, 261.

³² Rakob, Storz 1974, 261.

³³ Boon 1973, 134.

³⁴ Fellmann 1983, 17.

³⁵ Vitruvius, V, 1, 15; Ohr 1975, 115-117.

Figura 6. *Principia* Fotografie și plan.

Figura 7. *Principia*. Plan (2019).

Distrugerile masive din evul mediu și epoca modernă au făcut ca din statuile de bronz aurit să se descopere fragmente insignifiante. Toate inscripțiile descoperite în basilica sunt păstrate fragmentar. *Tituli honorarii* din *principia* privesc în special pe membrii casei domnitoare a Severilor, dar și pe unii din împărații următori, până la familia lui Filip Arabul³⁶. Cele mai interesante monumente din basilica sunt inscripțiile închinat împăratului Caracalla și Iuliei Domna, doi *laterculi* de prin anii 213-214, care menționează 36 centurioni³⁷.

Tribunalia G și H. La extremitățile basilicii s-au descoperit fundațiile și puțin din elevația substrucțiilor care susțineau câte un *podium* (*suggestus, tribunal*).

Latura de vest închidea edificiul comandamentului. În centru se afla *aedes principiorum* (A), cu *aerarium* (F) dedesubt, flancat de încăperi simetrice, anume: două încăperi (B și C, respectiv B' și C'), un coridor (D, respectiv D') și o încăpere (E, respectiv E'). Această succesiune de încăperi și coridoare, simetrice față de sanctuarul central (*aedes principiorum*) este o regulă la *principia* legionare, de pildă la Noviomagus și Gemellae³⁸, bune analogii pentru Potaissa întâlnindu-se mai cu seamă la Inchtuthill, Vindonissa³⁹, Berzovia⁴⁰, Novae⁴¹ etc. Spațiul central A (*aedes principiorum, sacellum*) este absidat, înscris într-un pătrat, cu dimensiunile interioare 11,80 x 11,60 m, adică 137 m². Suprafața sa este obișnuită pentru castele legionare, practic egală cu suprafața sanctuarului de la Novae (136 m²)⁴². La subsolul sanctuarului se afla spațiul F, camera tezaurului (*aerarium*), unde se păstrau solda legiunii și depozitele personale ale militarilor⁴³. Camera F nu ocupa întreg subsolul sanctuarului, ci doar zona centrală, ușor descentrată față de *aedes*, un spațiu de 60 m². Dacă încăperile încălzite cu hipocaust B, C, B' și C' au fiecare un *praefurnium* spre vest, în afara edificiului, sistemul de încălzire din încăperile de la extremități, E și E', este diferit, cu *praefurnium* interior. Rostul încăperilor E și E' pare a fi similar cu al încăperilor I, J, K și L, poate *scholae*, cu spații de gătit și luat masa. De altfel încăperea E se află în poziție identică cu spațiul pentru gătit și mâncat din colțul clădirii de comandament de la Novae⁴⁴.

Cea mai valoroasă piesă de echipament militar descoperită în *principia* este o mare bucată de *lorica squamata*, cu peste 3000 de solzi de bronz cusuți pe o pânză de cânepă, iar dintre obiectele de artă se remarcă o statueta de bronz a lui Iupiter *fulminans*⁴⁵. Nu mai puțin valoroase sunt sfeșnicele de bronz⁴⁶ și greutatea confirmate de cântar⁴⁷.

Din inscripțiile descoperite la Potaissa, în *principia* castrului sau în loc necunoscut, rezultă că sub împăratul Gordian III s-au executat lucrări de reparații, amenajări, poate și realocări de spații în *principia*⁴⁸.

*Termele*⁴⁹ au fost cercetate integral și recent publicate monografic⁵⁰. Situat în *praetentura dextra*, edificiului termal are lungimea maximă de 73 m, iar lățimea maximă de 37 m (Fig. 8-9). Suprafața construită a termelor este 1850 m², adică 0,8 % din suprafața castrului. În general termele militare - fie legionare, fie ale auxiliilor - ocupă 1 - 1,45 % din suprafața castrului. Termele de la Potaissa sunt destul de mici, spre deosebire de dimensiunile neobișnuit de mari ale clădirii comandamentului.

Intrarea se făcea de pe *via praetoria*, mai întâi într-un spațiu adiacent, inițial descoperit (o curte), apoi acoperit, care făcea legătura cu *palaestra*. Urma o *basilica thermarum* (19,30 x 9,20 m), ulterior mărită (29,60 x 10,34 m). Basilica este orientată aproximativ est-vest, fiind dispusă transversal pe blocul central al termelor, orientat nord-sud; este posibil ca basilica să fi fost adăugată ulterior blocului central, ca și în cazul altor terme.

În blocul central o axă longitudinală despărțea - într-o primă fază de funcționare - spațiile reci din partea răsăriteană de spațiile calde dinspre apus (Fig. 10-11). Se respecta, prin urmare, principiul vitruvian care prevedea îndreptarea fațadei băilor calde „spre apusul de iarnă”⁵¹. Din basilica se intra într-un *frigidarium/vestibulum* (E) rectangular (23

³⁶ Bărbulescu 2012, 95-173.

³⁷ Bărbulescu 2012, 100-153.

³⁸ Troussset 1977, 572.

³⁹ Fellmann 1983, 61, 63.

⁴⁰ Flutur 2011, 160.

⁴¹ Sarnowski 1991, 304.

⁴² Sarnowski 1977, 412.

⁴³ Vegetius, II, 20.

⁴⁴ Sarnowski 2018, 356.

⁴⁵ Bărbulescu 2015, 118-123, fig. 145-150.

⁴⁶ Bărbulescu 2015, 141-147, fig. 209-223.

⁴⁷ Bărbulescu 2012, 236-243, fig. 112-124.

⁴⁸ Bărbulescu 2012, 88-89.

⁴⁹ Bărbulescu et al. 1999, 431-441.

⁵⁰ Bărbulescu et al. 2019.

⁵¹ Vitruvius, V, 10, 1.

Figura 8. Termele (după Bărbulescu et al. 2019).

Figura 9. Termele, palaestra și edificiul ABCD (după Bărbulescu et al. 2019).

x 9 m). Cele mai interesante descoperiri din spațiul E sunt două baze de statui cu dedicații pentru Fortuna, respectiv Aesculapius și Hygia, monumente așezate în secolul III, în vremea unui împărat cu nume martelat. Dedicantul ambelor monumente este un *praef. alae I Batavorum, agens vice praef. leg.*⁵², o funcție necunoscută până în prezent, care reflectă o situație de criză, când rolul cavaleriei sporește și când aceeași persoană deține comanda legiunii de la Potaissa și a alei I Batavorum. Termele și edificiul alăturat ABCD erau decorate și cu alte statui, din care s-au păstrat capul unei statui de calcar a lui Serapis și bustul de marmură a lui Hercules, tipul „Farnese”⁵³.

Din *frigidarium/vestibulum* E se intra, la stânga, în *latrina* I (9 x 5,70 m), cu canalul prin centrul încăperii. Aici s-a descoperit un mormânt de înhumatie germanic (probabil gepidic), cu inventar foarte bogat, al unei aristocrate de pe la sfârșitul secolului V – începutul secolului VI⁵⁴, cea mai interesantă mărturie a epocii migrațiilor la Potaissa, încadrabilă în orizontul Cluj-Someșeni – Apahida. La dreapta se afla încăperea pătrată N (9 x 9 m), care prin poziție și prin materialul arheologic descoperit era *apodyterium*. Spre *frigidarium/vestibulum* E se deschideau două *piscinae*: un bazin semicircular cu suprafața de 38 m² și bazinul rectangular F (7,60 x 4,10 m). În colțul spațiului E exista un mic bazin rectangular (cadă ? *pediluvium* ?). Spre sud de bazinul F exista încăperea rectangulară G (7,5 x 5,95 m), inițial încălzită cu hipocaust, apoi transformată în *frigidarium*.

Apele uzate din *latrina* I și din toate bazinele reci erau colectate de canalul deversor I, situat în afara termelor, de-a lungul laturii lor estice. După orientare, canalul se îndrepta spre latura sudică a castrului și se scurgea pe panta dealului Cetății, spre pârâul Sândului. Zidurile canalului erau construite în *opus incertum* (înălțime 120 cm), fundul era din cărămidă (lățime 70 cm), iar acoperirea se realiza din lespezi mari, la nivelul solului din antichitate.

În jumătatea vestică a termelor se aflau spațiile încălzite: *tepidarium-destrictarium* M (8,90 x 9 m) și *tepidarium (laconicum ?)* L (8,95 x 9,10 m). Ambele aveau *praefurnia* spre vest. În colțul sud-vestic al termelor, cel mai potrivit (cel mai încălzit natural), se află încăperea K, formată dintr-un spațiu rectangular (12,20 x 9,10 m) și o absidă spre sud. Spațiul K era, inițial, *caldarium*, cu amenajări pentru baia caldă (*alveus*) în zona rectangulară și un *labrum* în absidă (*laconicum*). Un *praefurnium* era lipit de absidă, spre sud. Un alt *praefurnium* exista la vest de spațiul rectangular. Ulterior s-a desființat absida și *praefurnium*-ul acesteia, deschizându-se un alt *praefurnium* spre sud de spațiul rectangular. Este imposibil de precizat contemporaneitatea noului *praefurnium* sudic cu *praefurnium*-ul vestic și nici dacă ambele funcționau permanent, ori unul era rezervă pentru sezonul rece.

O modificare importantă a suferit circuitul termal când spațiul K a devenit *tepidarium*, iar *caldarium* s-a instalat în încăperea I, din colțul sud-estic al blocului termal. Încăperea I (împreună cu așa-numitul spațiu J dinspre sud) a fost, inițial, un *frigidarium* aliniat cu celelalte *frigidaria* din partea răsăriteană a termelor. Încăperea era rectangulară (9 x 12,5 m), cu o absidă spre răsărit, în care se găsea bazinul cu apă rece. Spațiul I-J a devenit apoi *caldarium*. Pentru noua funcțiune s-au amenajat două *praefurnia*, unul spre sud, celălalt lipit de absidă (poziția celui din urmă și ductul oblic al cuptorului dovedesc amenajarea lor ulterioară).

La sud de *frigidarium-vestibulum* E se găsea și spațiul H (9,05 x 4,90 m). Inițial cu destinație necunoscută, spațiul H a fost amenajat ulterior ca *frigidarium*, pentru ca, în final, să fie transformat în *tepidarium*. La ultima funcțiune a ajuns deodată cu introducerea încălzirii în absida de la încăperea I, de unde aerul cald era dirijat și spre camera H. *Tepidarium* H era acum unicul spațiu încălzit din terme care nu dispunea de *praefurnium* propriu, având, prin urmare, o temperatură mai scăzută decât celelalte *tepidaria*. Funcționa ca *tepidarium* de ieșire.

Palaestra este un edificiu hipetru, poziționat paralel cu *via praetoria* (Fig. 9), ocupând o suprafață de 2133 m² (prin interior are 91,15 x 23,40 m). Cu această suprafață *palaestra* de la Potaissa se înscrie printre cele mijlocii ca mărime din castele legionare sau de la marile terme urbane. Presupunem că pe soclurile lipite de zidul perimetral se înălțau coloane adosate ori angajate. Porticele lipsesc, ca la Aquincum⁵⁵ și Odessos⁵⁶. De altfel, lățimea „liberă” a edificiului (fără socluri) era de numai 19 m (14 m la Odessos); amenajarea unor portice, oricât de puțin adânci, ar fi micșorat prea mult „spațiul util” al construcției. Nefiind acoperită, *palaestra* se folosea în funcție de anotimp; pe vreme neprielnică exercițiile fizice se efectuau, poate, în spațiul acoperit lipit de *basilica* ori chiar în *basilica*.

Edificiul numit convențional **ABCD**, incomplet cercetat, se află lipit de *palaestra*, spre sud (Fig. 9). Din câte se pare, lungimea sa era 53 m (sau 60 m), iar lățimea era de 35 m. Există dovezi că a fost încălzit (se păstrează canale prin zid pentru trecerea aerului cald), chiar dacă nu s-au descoperit *praefurnia* ori pile de hipocaust. Cel puțin spațiile centrale erau acoperite cu bolți din „beton roman”. Sunt două ipoteze privind funcționalitatea

⁵² Bărbulescu 2012, 186-213; Piso 2014, 126-146.

⁵³ Bărbulescu 2015, 40-43, fig. 9-14; 43-44, fig. 16-18.

⁵⁴ Bărbulescu 2008.

⁵⁵ Kaba 1991, 13-14.

⁵⁶ Mirtschev 1967, 7.

sa: a) reprezintă primul edificiu termal, ridicat deodată cu castrul, cu *palaestra*, aşadar terme anterioare celor descrise mai sus; dar nu se poate explica, deocamdată, de ce ar fi fost dezafectate şi abandonate „termele ABCD” pentru a se ridica altele, în imediata vecinătate; b) edificiu cu denumire şi destinaţie necunoscută (în nici un caz *praetorium*), prevăzut cu sistem de încălzire, care a suferit distrugerii mai grave decât orice alt edificiu din castru, după abandonarea acestuia.

Între edificiul ABCD şi terme se remarcă *latrina* II (fig. 9), cu funcţionare anterioară latrinei I, dar şi concomitent cu *latrina* I, şi un presupus canal deversor II.

Termele au fost construite deodată cu castrul, în primii ani după 169-170, ori mai târziu, la sfârşitul secolului II sau în secolul III (dacă luăm în considerare ipoteza că edificiul ABCD ar fi fost primele terme din castru). Cea mai apropiată analogie, din punctul de vedere al dispunerii spaţiilor, o găsim la termele ceva mai mici, ale castrului auxiliar de la Weißenburg (etapa III, după războaiele marcomanice)⁵⁷: în ambele cazuri intrarea se face printr-o *basilica* situată spre nord şi dispusă transversal pe celelalte spaţii; urmează un *apodyterium*, câte două *tepidaria* şi un *caldarium* spre vest; *frigidarium* ori *frigidaria* spre est. Înscrierea termelor într-un dreptunghi este mai evidentă la Potaissa. Contemporaneitatea termelor Weißenburg III şi Potaissa indică un model „standardizat” în liniile sale generale, pus în operă în castru legionare şi auxiliare. Analogia cu terme din castru auxiliare nu este de natură să susţină, cum cred unii⁵⁸, că rolul termelor militare ar fi fost diferit: o importantă funcţie socială a termelor legionare *versus* doar rolul primar, pur şi simplu de îmbăiere, care le era rezervat auxiliarelor în termele lor.

Privind circuitul termal şi includerea termelor legionare de la Potaissa în tipologiile existente, faza I-a de utilizare ar aparţine tipului numit de A. Bouet „cu itinerar semi-retrograd şi semicircular”⁵⁹ (când utilizatorul nu revine - în „circuitul” său - decât în unele din spaţiile încălzite deja traversate). Într-adevăr, în această etapă, după ce pătrundea în *basilica*, militarul intra în *apodyterium* N (direct din *basilica*, ori prin *frigidarium*/*vestibulum* E). Urma apoi segmentul liniar *tepidarium* M (care era, poate, şi *destricarium*) – *tepidarium* L – *caldarium* K. De aici, pentru a nu intra brusc într-un spaţiu rece, se întorcea în *tepidarium* L şi abia apoi pătrundea în zona rece a termelor. Întâlnea spaţiul H, neîncălzit iniţial, apoi *frigidarium*; de acolo militarii se dispersau în *frigidarium* I (cu *piscina* rece în absidă), în *frigidarium* G şi în *frigidarium*/*vestibulum* E cu piscinele sale reci. Etapa a II-a de utilizare a termelor se produce odată cu mutarea *caldarium*-ului din spaţiul K în spaţiul I. Acum termele potaissense s-ar înscrie în tipul „circular” (tipul Krencker 2, „Ringtyp”)⁶⁰, sau tipul „continuu, circular şi sinistrogir” din clasificarea lui Y. Thébert⁶¹. Este un circuit continuu, în care se trece dintr-o sală în alta, fără reveniri pe traseul deja parcurs şi fără ca utilizatorii să se încrucişeze cu cei care sosesc. Din *apodyterium* N se intra în linia dreaptă de *tepidaria* M, L şi K. De obicei *caldarium*-ul asigură schimbarea direcţiei. Acum schimbarea direcţiei se face în *tepidarium* K. De acolo se intra în *caldarium* I, apoi în *tepidarium* de ieşire H şi, în sfârşit, în toate spaţiile reci (G şi *frigidarium*/*vestibulum* E).

Un complex de *horrea*⁶² a fost descoperit în *latus praetorii sinistrum*, destul de aproape de *porta principalis sinistra*, o poziţie firească într-un castru (fig. 3). Este format din două *horrea*, cu un spaţiu de circulaţie (o curte) între ele (sau trei *horrea* alipite?). Lăţimea totală a complexului este de 36 m, adică 120 *pedes*. Lungimea nu se poate, deocamdată, preciza. Este posibil ca să se fi extins până la *via principalis*. Compartimentele laterale au lăţimea de 13,5 m, egală cu lăţimea pe care o au *horrea* de la Deva (Chester)⁶³. Construcţia este tipică pentru aceste depozite, cu contraforţi perimetrali, cu podele suspendate pe ziduri dispuse transversal (în compartimentul nordic) sau pe pile din piatră (în compartimentul sudic). S-a observat un interesant sistem de „îmbrăcare” a zidurilor din piatră cu cărămizi din chirpici, un strat termoizolant împotriva încingerii grânelor.

Cazărmile soldaţilor (barăcile). Au fost cercetate parţial cazărmile cohortei *miliaria* din *latus praetorii dextrum*, fiecare *centuria* având 12 *contubernia*. În faţa lor, până la *via principalis*, se aflau, probabil, locuinţele tribunilor. Au fost cercetate parţial şi cazărmile unor *cohortes quingenariae* în *praetentura sinistra*⁶⁴, în *latus praetorii sinistrum*⁶⁵, în *praetentura dextra* şi în *retentura* (fig. 3). Aceste *centuriae* sunt formate din 10 sau 11 *contubernia*, un *contubernium* având o suprafaţă între 33 şi 48 m² şi nefiind divizat în *papilio* şi *arma* (sau, cel puţin, nedivizat

⁵⁷ Koschik, Visy 1992, 21-30.

⁵⁸ Revell 2007, 235-236.

⁵⁹ Bouet 2003, 176.

⁶⁰ Krencker et al. 1929, 177-181.

⁶¹ Thébert 2003, 119.

⁶² Bărbulescu 1987, 164-169.

⁶³ Boon 1973, 138.

⁶⁴ Nemeti, Nemeti et al. 2017.

⁶⁵ Bărbulescu 1987, 169-172.

Figura 10. Reconstituirea termelor. Vedere dinspre vest.
Perspectivă suprapusă urmelor arheologice (Cornelia Bărbulescu, Toma Bărbulescu).

Figura 11. Reconstituirea termelor. Vedere dinspre est. Perspectivă suprapusă urmelor arheologice (Cornelia Bărbulescu, Toma Bărbulescu).

prin amenajări care să lase urme arheologice). Dispunerea față în față a câte două *centuriae* lasă loc pentru portice puțin adânci (cca 3 m = *decempeda*) și curte. Pe lângă bogatul material arheologic (ceramică, ustensile diverse, armament și echipament, monede), cercetările din cazărmi au produs și descoperiri epigrafice⁶⁶.

După peste patru decenii de cercetări, beneficiind de statutul său de rezervație arheologică, de situația de a nu fi fost și de a nu fi suprapus – în proporție de 90 % - de construcții ulterioare epocii romane, precum și de datarea descoperirilor într-un interval relativ „scurt” (un secol), castrul legionar de la Potaissa a devenit nu doar unul din cele mai de seamă obiective arheologice din epoca romană din România, ci și un reper al arheologiei clasice europene.

⁶⁶ Bărbulescu 2012, 174-185, nr. 21; Nemeti, Nemeti et al. 2017, 152.

BIBLIOGRAFIE

- Bărbulescu 1987 Bărbulescu, M., *Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea V Macedonica și castrul de la Potaissa*, Cluj-Napoca, 1987.
- Bărbulescu 1990 Bărbulescu, M., Les Principia du camp légionnaire de Potaissa, in Veters, H., Kandler, M. (ed.), *Akten des 14. Internationalen Limeskongresses in Bad Deutsch-Alteburg/Carnuntum, 14-21 September 1986*, Wien, 1990, 821-831.
- Bărbulescu 1991 Bărbulescu, M., Das römische Legionslager von Potaissa (Rumänien), *Antike Welt. Zeitschrift für Archaeologie und Kulturgeschichte*, 22, 1, 1991, 22-30.
- Bărbulescu 1994 Bărbulescu, M., La legio V Macedonica e lo scavo del castrum di Potaissa, *Messana. Università degli Studi di Messina. Facoltà di Lettere e Filosofia*, 19, 1994, 195-214.
- Bărbulescu 1994a Bărbulescu, M., *Potaissa. Studiu monografic*, Turda, 1994.
- Bărbulescu 1997 Bărbulescu, M., *Das Legionslager von Potaissa (Turda). Castrul legionar de la Potaissa (Turda)*, Führer zu den archäologischen Denkmälern aus Dacia Porolissensis 7, Zalău, 1997.
- Bărbulescu 2004 Bărbulescu, C., *Arhitectura militară și tehnica de construcție la romani. Castrul de la Potaissa*, Cluj-Napoca, 2004.
- Bărbulescu 2008 Bărbulescu, M., *Mormântul princiar germanic de la Turda. Das germanische Fürstengrab von Turda*, Cluj-Napoca, 2008.
- Bărbulescu 2012 Bărbulescu, M., *Inscriptiile din castrul legionar de la Potaissa. The Inscriptions of the Legionary Fortress at Potaissa*, București, 2012.
- Bărbulescu 2015 Bărbulescu, M., *Arta romană la Potaissa*, București – Cluj-Napoca, 2015.
- Bărbulescu 2019 Bărbulescu, M., The legionary fortress from Potaissa (Turda). 45 years of archaeological research, în Farkas, G. I., Neményi, R., Szabó, M., (eds.), *Visy 75. Artificem commendat opus. Studia in honorem Zsolt Visy*, Kontraszt Plusz Kf., Pécs, 2019, p. 52-69.
- Bărbulescu, Bărbulescu 2004 Bărbulescu, C., Bărbulescu, M., Poarta principală a basilicii castrului de la Potaissa, în Crînguș, M., Regep-Vlascici, S., Ștefănescu, A. (ed.), *Studia Historica et Archaeologica in honorem Magistrae Doina Benea*, Timișoara, 2004, 27-33.
- Bărbulescu et al. 1999 Bărbulescu, M., Căținaș, A., Luca, C., Husar, A., Huszarik, P., Grec, M., Bărbulescu, C., The Baths of the Legionary Fortress at Potaissa, în Gudea, N. (ed), *Roman Frontier Studies. Proceedings of the XVIIth International Congress of Roman Frontier Studies*, Zalău, 1999, 431-441.
- Bărbulescu et al. 2019 Bărbulescu, M. (coord.), Andone-Rotaru, M., Bărbulescu, C., Bărbulescu, M., Bărbulescu, T., Căținaș, A., Fábíán, I., Fodorean, F.-Gh., Huszarik, P., Munteanu, M., Nedelea, L., Nemeti, I., Nemeti, S., *Termele din castrul legionar de la Potaissa*, Editura Mega: Cluj-Napoca, 2019.
- Bechert 1971 Bechert, T., Römische Lagertore und ihre Bauinschriften. Ein Beitrag zur Entwicklung und Datierung kaiserzeitlicher Lagergrundrisse von Claudius bis Severus Alexander, *Bonner Jahrbücher*, 171, 1971, 249.
- Bishop 2012 Bishop, M.C., *Handbook to Roman Legionary Fortresses*, Barnsley, 2012.
- Boon 1973 Boon, G.C., Caerleon: une forteresse de légion et ses établissements, *Apulum*, 11, 1973, 134.
- Bouet 2003 Bouet, A., *Les thermes privés et publics en Gaule Narbonnaise*, I-II, Roma, 2003.
- CIL *Corpus Inscriptionum Latinarum*, Berlin.
- Crișan 1961 Crișan, I.H., Șantierul arheologic Turda. *Materiale și cercetări arheologice*, 7, 1961, 431-439.
- Cupcea et al. 2018 Cupcea, G., Marcu, F., Petiș, I., Bajusz, M., Deac, D., Cociș, H., Zimmermann, M., Castrul auxiliar de la Brusturi/Romita, jud. Sălaj - Reluarea cercetărilor arheologice, *LIMES*, 4, 2018, 19.

- Fellmann 1958 Fellmann, R., *Die Principia des Legionslagers Vindonissa und das Zentralgebäude der römischen Lager und Kastelle*, Brugg, 1958.
- Fellmann 1983 Fellmann, R., *Principia – Stabsgebäude*, Stuttgart, 1983.
- Flutur 2011 Flutur, Al., Clădirile comandamentului din castrul de legiune traianic de la Berzobis, *Analele Banatului. Arheologie-Istorie*, 19, 2011, 160.
- Franzen et al. 2004-2005 Franzen, P., Matei, Al. V., Marcu, F., The Roman fort at Romita (Dacia). Results of the geophysical survey, *Acta Musei Napocensis*, 41-42/I, 2004-2005, 165.
- Gawlikowski 1984 Gawlikowski, M., *Palmyre. VIII. Les principia de Dioclétien, „Temple des Enseignes”*, Varsovie, 1984.
- Groh 2018 Groh, S., *Im Spannungsfeld von Macht und Strategie. Die legio II Italica und ihre castra von Ločica (Slowenien), Lauriacum/Enns und Albing (Österreich)*, Linz (Forschungen in Lauriacum, 16), 2018.
- Johnson 1987 Johnson, Anne, *Römische Kastelle*, Mainz, 1987.
- Kaba 1991 Kaba, M., *Thermae Maiores legionum II Adiutricis*, Budapest, 1991.
- Kandler 1977 Kandler, M., Legionslager und canabae von Carnuntum, in Temporini, H., Haase, W. (ed.), *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt*, II.6, Berlin – New York, 1977, 633.
- Kandler 1979 Kandler, M., Zu den Grabungen F. Lorgers im Legionslager Ločica (=Lotschitz), *Arheološki Vestnik*, 30, 1979, 190.
- Kandler, Vettters 1986 Kandler, M., Vettters, H., *Der römische Limes in Österreich*, Wien, 1986.
- Koschik, Visy 1992 Koschik, H., Visy, Zs., *Die Großen Thermen von Weißenburg i. Bay*, Mainz, 1992.
- Krencker et al. 1929 Krencker, D., Krüger, E., Lehmann, H., Wachtler, H., *Die Trierer Kaiserthermen. I. Ausgrabungsbericht und Grundsätzliche Untersuchungen römischer Thermen*, Augsburg, 1929.
- Lain, Parker 2006 Lain, A., Parker, S.T., The Principia of el-Lejjūn (Area A), in Parker, S.T. (ed.), *The Roman frontier in central Jordan: final report on the Limes Arabicus Project, 1980-1989*, I, Washington, 2006.
- Mirtschev 1967 Mirtschev, M., *Die römischen Thermen in Varna. Les thermes romains à Varna*, Sofia, 1967.
- Nemeti, Nemeti et al. 2017 Nemeti, S., Nemeti, I. (eds.), Andone-Rotaru, Mariana, Bindea, Diana, Blaga, D., Fábíán, I., Fodorean, F.-Gh., Munteanu, M., Nedelea, Luciana, Nemeti, Irina, Nemeti, S., *Studii asupra granițelor romane din Dacia. Castrul legionar de la Potaissa. I. Centuriae din praetentura sinistra*, Editura Mega: Cluj-Napoca, 2017.
- Ohr 1975 Ohr, K., Die Form der Basilica bei Vitruv, *Bonner Jahrbücher des Rheinischen Landesmuseums*, 175, 1975, 115-117.
- Petrikovits 1975 Petrikovits, H.V., *Die Innenbauten römischer Legionslager während der Prinzipatszeit*, Düsseldorf-Opladen, 1975.
- Piso 2014 Piso, I., Zur Reform des Gallienus anlässlich zweier neuer Inschriften aus den Lagerthermen von Potaissa, *Tyche*, 29, 2014, 126-146.
- Ployer 2013 Ployer, R., *Der norische Limes in Österreich*, Wien, 2013, 34-37.
- Póczy et al. 1986 Póczy, K., Németh, M., Szirmai, K., Kocsis, L., Das Legionslager von Aquincum, in Unz, C. (ed.), *Studien zu den Militärgrenzen Roms. III. 13. Internationalen Limeskongress Aalen 1983*, Stuttgart, 1986, 398.
- Rakob, Storz 1974 Rakob, Fr., Storz, S., Die Principia des römischen Legionslagers in Lambaesis, *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Römische Abteilung*, 81, 2, 1974, 266.
- Revell 2007 Revell, L., Military Bath-houses in Britain – a Comment, *Britannia*, 38, 235-236.
- Sarnowski 1977 Sarnowski, T., Fortress of the Legio I Italica at Novae, in Fitz, J. (ed.), *Limes. Akten des XI. Internationalen Limeskongresses Székesfehérvár, Aug-Sept 1976*, Budapest, 1977, 412.

- Sarnowski 1991 Sarnowski, T., The Headquarters Building of the Legionary Fortress at Novae (Lower Moesia), în Maxfield, V.A., Dobson, M.J. ed., *Roman Frontier Studies 1989. Proceedings of the XVth International Congress of Roman Frontier Studies*, Exeter, 1991, 304.
- Sarnowski 1995 Sarnowski, T., Another legionary groma gate hall? The case of Novae in Lower Moesia, *Novae. Studies and Materials*, 1, 1995, 37-40.
- Sarnowski 2002 Sarnowski, T., Intra fines Imperii. Centrum obozu w Novae: wykopaliska 1997-2002, Światowit. Rocznik Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego, 4 (45), 2, 2002, 164-165.
- Sarnowski 2018 Sarnowski, T., In medio castrorum legionis I Italicae at Novae Preserved Remains, 3D Virtual Modelling and Full-size Visualization on the Original Site, in Sommer, C.S., Matešić, S. (ed.), *Proceedings of the 23rd International Congress of Roman Frontier Studies Ingolstadt 2015*, Mainz, 2018, 356.
- Speidel, Dimitrova-Milčeva 1978 Speidel, M.P., Dimitrova-Milčeva, A., The Cult of the Genii in the Roman Army and a New Military Deity, în Temporini, H., Haase, W. ed., *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt*, II/16.2, Berlin – New York, 1978, 1551-1552.
- Számádó, Borhy 2003 Számádó, E., Borhy, L., Brigetio Castra Legonis, in Visy, Zs. (ed.), *The Roman Army in Pannonia*, Budapest, 2003, 77.
- Szirmai 1976 Szirmai, K., Előzetes beszámoló az óbudai legiostábor principiáján és közvetlen környékén végzett kutatásokról, *Budapest régiségei*, 24, 1, 1976, 91-93.
- Thébert 2003 Thébert, Y., *Thermes romains d'Afrique du Nord et leur contexte méditerranéen*, Rome, 2003.
- Trousset 1977 Trousset, P., Le camp de Gemellae sur le limes de Numidie d'après les fouilles du colonel Baradez (1947-1950), in Fitz, J. (ed.), *Limes. Akten des XI. Internationalen Limeskongresses Székesfehérvár, Aug-Sept 1976*, Budapest, 1977, 572.
- Vegetius *Epitoma rei militaris. Epitome of Military Science*, trad. Milner, N. P., Liverpool, 2011.
- Vetters 1977 Vetters, H., Lauriacum, in Temporini, H., Haase, W. (ed.), *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt*, II.6, Berlin – New York, 1977, 363.
- Vitruvius *Vitruvii Pollionis de architectura libri X*. Vitruviu, *Despre arhitectură*, trad. Cantacuzino, G.M., Costa, T., Ionescu, Gr., București, 1964.
- Winkler 1971 Winkler, G., Legio II Italica. Geschichte und Denkmäler, *Jahrbuch des Oberösterreichischen Musealvereines*, 116, 1971, 85-107.

LIST OF ILLUSTRATIONS

Figure 1. The legionary fortress from Potaissa. Overview (after Bărbulescu et al. 2019).

Figure 2. The legionary fortress from Potaissa. Photography (Toma Bărbulescu) and plan.

Figure 3. The legionary fortress from. Plan (2019).

Figure 4. Principia and thermae (after Bărbulescu et al. 2019).

Figure 5. Principia and thermae (after Bărbulescu et al. 2019).

Figure 6. Principia. Photography and plan.

Figure 7. Principia. Plan (2019).

Figure 8. Thermae (after Bărbulescu et al. 2019).

Figure 9. The thermae, the gymnasium and Building ABCD (after Bărbulescu et al. 2019).

Figure 10. Reconstruction of thermae. View from the west. Perspective superimposed on the archaeological context (Cornelia Bărbulescu, Toma Bărbulescu).

Figure 11. Reconstruction of thermae. View from the east. Perspective superimposed on the archaeological context (Cornelia Bărbulescu, Toma Bărbulescu).

Prof.dr. MIHAI BĂRBULESCU,
membru corespondent al Academiei Române,
Universitatea „Babeş-Bolyai” Cluj-Napoca,
mihaibarbulescu47@gmail.com